

บทความ

คนชนบทอีสานกับการทำมาหากิน:
ความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย*

นภาพร อติวานิชยพงศ์

สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

* บทความนี้เขียนจากข้อมูลในงานวิจัยของผู้เขียนเรื่อง "หนึ่งทศวรรษสังคมอีสานผ่านมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของชุดโครงการวิจัยเรื่อง สังคมชนบทไทยในมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร: บทสังเคราะห์องค์ความรู้จากงานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งได้รับเงินสนับสนุนจากกองทุนวิจัย สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปี พ.ศ. 2556.

Livelihood of People in Rural Isan: changes over the past decade

Napaporn Ativanichayapong

The Graduate Volunteer Center, Thammasat University

ABSTRACT

This article is based on the mini-theses written by graduate volunteers, Thammasat University, particularly those focusing on the diversity of livelihood of rural communities in *Isan* (northeastern region of Thailand). It is found that, over the past decade, *Isan* rural communities have become modernized while at the same time remain largely traditional. Under modern capitalist system, *Isan* rural villagers earn their living from various sources of income. Some of them engage in market economy, employ modern technology and enter contract-farming system. Some others increase their local products' value by reviving their cultural identity and hence gain financial support from state institutions. However, many *Isan* villagers still keep their traditional economic and socio-cultural life such as practicing subsistent rice cultivation and hosting and participating in Buddhist ceremonies as they did in the past.

keywords

livelihood, rural society, changes, *Isan*

บทคัดย่อ

บทความนี้เขียนขึ้นจากการสังเคราะห์องค์ความรู้จากงานสารนิพนธ์ และการค้นคว้าอิสระของบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยสนใจศึกษาเฉพาะเรื่องการทำมาหากินของคนชนบทอีสานในช่วงประมาณหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งเป็นยุคปัจจุบันที่สังคมชนบทอีสานมีความผสมผสานกันระหว่างความเป็นสมัยใหม่กับการเป็นสังคมแบบเดิม การทำมาหากินของคนชนบทอีสานจึงมีความหลากหลายภายใต้ระบบทุนนิยมสมัยใหม่ โดยการเป็นผู้ผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้น มีการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ระบบเกษตรพันธสัญญา หรือการเพิ่มมูลค่าของผลผลิตโดยใช้อัตลักษณ์ของชุมชน และการสนับสนุนเชิดชูจากกลไกหรือสถาบันของรัฐ แต่ในขณะเดียวกันคนชนบทอีสานยังไม่ละทิ้งการเป็นผู้ผลิตเพื่อเอาไว้บริโภคเอง และมีประเพณีการทำบุญเหมือนสังคมเกษตรในยุคอดีต

คำสำคัญ

การเปลี่ยนแปลง, การทำมาหากิน, ชนบท, อีสาน

เกริ่นนำ

บทความนี้ศึกษาเรื่องการทำมาหากินหรือ “การเห็ดอยู่เห็ดกิน” ของคนอีสานในปัจจุบัน โดยการสังเคราะห์ความรู้จากงานสารนิพนธ์ และการค้นคว้าอิสระของบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ใช้ชีวิตอยู่ในหมู่บ้านชนบทภาคอีสาน เป็นเวลาคนละเกือบ 7 เดือน ในระหว่างการปฏิบัติงานสนาม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในหลักสูตรประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร) ในช่วงปีการศึกษา พ.ศ. 2546 – พ.ศ. 2555 โดยเลือกเฉพาะงานที่ศึกษาเกี่ยวกับการประกอบอาชีพของคนอีสานจำนวน 13 เรื่อง ซึ่งเสนอภาพการทำงานเพื่อหาเลี้ยงชีพของคนอีสานในชุมชน รวมถึงคนอีสานบางกลุ่มที่อพยพไปหางานทำและตั้งถิ่นฐานนอกชุมชน และสะท้อนให้เห็นถึงการทำมาหากินหลายรูปแบบของคนอีสานในบริบทที่เปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทปัจจุบัน

แนวคิดในการอธิบายสังคมชนบทอีสานสมัยใหม่

ก่อนที่จะกล่าวถึงสังคมชนบทอีสานสมัยใหม่ ผู้เขียนขอกกล่าวถึงแนวคิดของนักวิชาการตะวันตกและนักวิชาการไทยที่อธิบายถึงภาพรวมทั่วไปของสังคมชนบทในปัจจุบัน โดยมีข้อสรุปที่สอดคล้องกันว่า ชนบทในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก และไม่อาจอธิบายโดยแนวคิดคู่ตรงข้ามที่เปรียบเทียบกับสังคมเมืองเหมือนเช่นที่เป็นมาในอดีต

ไมเคิล วูดส์ (Michael Woods 2011) ได้นำเสนอให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทที่ทำให้ชนบทในปัจจุบันแตกต่างจากอดีตอย่างมาก ทั้งในเรื่องความซับซ้อนของการผลิตและการบริโภค วิถีชีวิตประจำวัน และยังวิพากษ์การบริโภคความเป็นชนบทโดยคนเมืองในด้านทิวทัศน์ บรรยากาศ วัฒนธรรม งานหัตถกรรม ฯลฯ ตลอดจนถึงการที่ชนบทถูกขูดรีด โดยชนชั้นนำทางการเมืองและรัฐ เนื่องจากถึงแม้ว่าชนบทจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร แต่ชนบทยังคงเป็นแหล่งผลิตอาหารและทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ในการผลิตพลังงานและการก่อสร้าง (Woods 2011, 92-93, 242)

นักวิชาการอีกคนหนึ่งคือ ไมเคิล เคอร์นีย์ (Michael Kearney) ศึกษาสังคมชนบทของประเทศเม็กซิโกและโปแลนด์ ตั้งแต่เมื่อประมาณ 2 ทศวรรษก่อนหน้านี้ โดยเคอร์นีย์

สรุปว่าชุมชนชนบทของเม็กซิโกอยู่ในช่วงการเปลี่ยนผ่านในบริบทของโลกาภิวัตน์ ซึ่งไม่สามารถอธิบายด้วยแนวคิดคู่ตรงข้ามในแบบเก่า เช่น ความเป็นชนบท-เมือง ความทันสมัย-ดั้งเดิม และสังคมชานนา-ไม่ใช่ชานนาอีกต่อไป (Kearney 1996, 3-4) เขาอธิบายว่าสังคมชนบทส่วนใหญ่ในโลกปัจจุบันมีลักษณะเป็นสังคมชนบทหลังยุคการพัฒนา (post-developmental "rural" society) ภายใต้ความล้มเหลวของแนวคิดเรื่องการพัฒนา สังคมชนบทได้ดำเนินไปในลักษณะที่ไม่ใช่ทั้งสังคมสมัยใหม่หรือสังคมแบบดั้งเดิม (เพ็งอ้วง, 116)

ในเรื่องแนวคิดแบบคู่ตรงข้าม นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2557, 5-11) ได้ให้คำอธิบายที่น่าสนใจว่า คนไทยที่เป็นชนชั้นสูงในสมัยโบราณไม่ได้มีความนิยมชมชื่นชนบทและมีความคิดแบบคู่ตรงข้ามในการอธิบายความแตกต่างระหว่าง "เมือง" กับ "บ้าน" และ/หรือ "ป่า" โดยเมืองคือพื้นที่ซึ่งมีระเบียบแสดงออกด้วยมารยาท อาชญาสิทธิ์ ภาษา การแต่งกาย และศาสนา ในขณะที่บ้าน (ชนบท-ผู้เขียน) คือพื้นที่ซึ่งขาดระเบียบและถูกรอบงำด้วยผืนนาขานิด ส่วนวรรณกรรมและศิลปะที่แสดงความนิยมชมชื่นชนบทและเกษตรนิยม (agrarianism) เพิ่งปรากฏในเมืองไทยหลังรัชกาลที่ 5 จนถึงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งน่าจะเป็นอิทธิพลของเงินหรือลัทธิโรแมนติกของฝรั่ง โดยมีเนื้อหาที่แสดงชีวิตชนบทที่สงบ มีระเบียบทางสังคมที่เอื้อต่อศีลธรรมทางศาสนา ได้แก่ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสามัคคี ความอุดมสมบูรณ์

เมื่อเชื่อมโยงมาสู่การศึกษาสังคมชนบทอีสานในปัจจุบัน สมชัย ภัทรธนานันท์ นำแนวคิดของเคอร์นีเย มาใช้ในการศึกษาสังคมชานนาภาคอีสานโดยเขาใช้คำว่า "แนวคิดหลังชานนา" (post-peasant) เพื่อวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของชนบทอีสานที่เป็นเงื่อนไขไปสู่การก่อตัวของคนเสื้อแดงในภาคอีสาน เขาได้อธิบายว่า ความเปลี่ยนแปลงในชนบทหลายทศวรรษก่อนหน้านี้ได้เปลี่ยนชุมชนชนบทอีสานจากสังคมชานนาไปเป็นสังคมหลังชานนา ซึ่งทำลายความเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านต่อผู้ที่อยู่อาศัยในชนบท ส่งเสริมให้เกิดความเป็นปัจเจกชนขึ้นในหมู่บ้าน และปฏิสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับหมู่บ้าน การขยายตัวของเทคโนโลยีการสื่อสารนำไปสู่การแตกสลายของวัฒนธรรมประเพณี ส่งเสริมคุณค่าและบรรทัดฐานแบบใหม่ในหมู่บ้าน และยังเชื่อมคนชนบทกับโลกภายนอก ซึ่งเป็นปัจจัยส่ง

เสริมให้พวกเขาเข้าร่วมกับคนเลื้อยแดงหลังรัฐประหาร 19 กันยายน พ.ศ. 2549 ต่อเนื่องมา ถึงช่วงปี พ.ศ. 2552 - พ.ศ. 2553 (สมชัย ภัทรธนานันท์ 2555, 142)

อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้นำแนวคิดที่ว่าด้วย "การปรับโครงสร้างชนบท" (rural restructuring) ตามแนวทางของจิลเลียน ฮาร์ท (Gillian Hart) มาใช้เป็นแนวทางการ ศึกษาชนบทอีสานจากการสังเคราะห์ผลงานในชุดโครงการวิจัย 6 เรื่องเกี่ยวกับภาคอีสาน โดยอานันท์เน้นความสำคัญของการปรับโครงสร้างในเชิงกระบวนการมากกว่าการยึดติด กับความสัมพันธ์ในประเด็นโครงสร้าง ด้วยการมุ่งวิเคราะห์กระบวนการและปฏิบัติการ ของผู้กระทำการกลุ่มต่างๆ ที่พยายามจะปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจเพื่อสามารถ ทะลุทะลวงออกจากกับดักของความคิดแบบคู่ตรงข้ามระหว่างโครงสร้างของความสัมพันธ์ ทางเศรษฐกิจการเมืองในระบบโลกาภิวัตน์ และการยึดโยงอยู่กับสถาบันในท้องถิ่นเท่านั้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2554, 7-8)

นอกจากนี้ ในประเด็นการทำมาหากิน อานันท์ได้ชี้ให้เห็นถึงจุดเปลี่ยนสำคัญใน กระบวนการเป็นผู้ผลิตของชาวบ้านในชนบท จากการเป็นผู้ผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลักในอดีต (pre-productivist) มาสู่การเป็นผู้ผลิตเพื่อขายในตลาดอย่างเข้มข้น (productivist) และกำลังเปลี่ยนเข้าสู่การเป็นผู้ผลิตยุคหลัง (post-productivist) ที่คำนึงถึงความหมาย หรือคุณค่าที่ได้จากการผลิตพร้อมๆ กับเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิตของพวกเขาด้วย (Rigg and Ritchie 2002 อ้างถึงในอานันท์ กาญจนพันธุ์ 2554, 23) ทั้งนี้ อานันท์เห็นว่าการ เปลี่ยนแปลงเช่นนี้ไม่ได้เดินเป็นเส้นตรง เพราะชาวบ้านยังพยายามผสมผสานการเป็น ผู้ผลิตทั้งสามลักษณะร่วมกันอย่างสร้างสรรค์

ผู้เขียนยอมรับกรอบความคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงของชนบทในปัจจุบัน ที่ทำให้เรา ไม่สามารถอธิบายความหมายของชนบทด้วยแนวคิดแบบคู่ตรงข้ามตามที่นักวิชาการท่าน ต่างๆ ได้กล่าวมาข้างต้น ผู้เขียนเห็นว่าชนบทปัจจุบันเป็นสังคมที่ผสมผสานระหว่างความ เป็นสมัยใหม่ (modernity) และการเป็นสังคมแบบเดิม (traditional society) ที่ทำให้ ชนบทไม่ได้แตกต่างจากเมืองอย่างตรงกันข้าม แต่ก็ยังมีความแตกต่างกับสังคมเมืองใน บางมิติ ส่วนในเรื่องของการทำมาหากินนั้น ผู้เขียนค่อนข้างเห็นสอดคล้องกับอานันท์ที่ว่า ในปัจจุบันคนชนบทอีสานเป็นผู้ผลิตเพื่อขายในตลาดอย่างเข้มข้น และมีความพยายามเพิ่ม

มูลค่าให้กับผลผลิต แต่ในขณะเดียวกันก็ยังไม่ทิ้งการผลิตเพื่อเอาไว้บริโภคเอง

ในบทความนี้เป็นการศึกษาสังคมชนบทอีสานสมัยใหม่ผ่านมุมมองของบัณฑิตอาสาสมัครเพียงแง่มุมเดียวคือ “การทำมาหากิน” ซึ่งในประเด็นนี้ ทับทิม ทับทิม ได้แสดงความเห็นที่น่าสนใจว่า สำหรับคนชนบทนั้น “เรื่องการทำมาหากินเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเป็นอันดับแรก” (ทับทิม ทับทิม 2554, 149-150) ผู้เขียนเห็นว่าการเติบโตของระบบตลาดวัฒนธรรมและเทคโนโลยีสมัยใหม่ในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ที่เข้าสู่ชนบท ทำให้วิถีการทำมาหากินของคนชนบทอีสานเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต แต่ในขณะเดียวกันคนอีสานก็ยังรักษาลักษณะสำคัญบางอย่างของสังคมเกษตรแบบเดิมเอาไว้ทั้งในด้านการผลิตและวัฒนธรรม

คนอีสานกับการทำมาหากิน

ภาพของอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือในอดีตคือดินแดนที่เป็นสัญลักษณ์ของความแห้งแล้งและยากจน ดังคำกล่าวที่ปรากฏในเพลงเพื่อชีวิตเพลงหนึ่งว่า “บนฟ้าบ่มีน้ำ ในดินซ่ำมีแต่ทราย” ในด้านการทำมาหากิน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2553, 154) ระบุว่า ชุมชนหมู่บ้านในภาคอีสาน สามารถรักษาการผลิตแบบพอยังชีพไว้ได้ยาวนานที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับภาคอื่นๆ ของประเทศอย่างน้อยจนถึงกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ทำการศึกษา

อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันสังคมอีสานมีความเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก พื้นที่ซึ่งเคยเป็นดินแดนแห่งความแห้งแล้งกันดารกลับกลายเป็นแหล่งเพาะปลูกพืชผลทางการเกษตรที่ในอดีตเคยปลูกได้เฉพาะในภาคอื่นๆ เช่น ยางพารา สะตอ และผลไม้نانาชนิด แรงงานภาคอีสานที่มีอยู่อย่างล้นเหลือ และเป็นแรงงานอพยพที่ไปทำงานขายแรงงาน หรือประกอบการค้าอยู่ในกรุงเทพฯ และภาคอื่นๆ จำนวนมากที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งส่งผลให้ฐานะทางเศรษฐกิจของคนอีสานที่อาศัยอยู่ในดินแดนยากจนที่สุดของประเทศเปลี่ยนแปลงไป

คนอีสานกับงานอาชีพในชุมชน

การระบุว่า อาชีพหลักของคนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านคืออะไร เป็นประเด็นที่สร้างความสับสนประเด็นหนึ่ง ระหว่างคำว่า “อาชีพ” กับ “งานที่สร้างรายได้หลัก” ในงานศึกษาของ

บัณฑิตอาสาสมัครส่วนใหญ่ระบุว่า อาชีพหลักของชาวบ้าน คือ การทำนา แม้ว่าชาวบ้านในหมู่บ้านจะผลิตข้าวได้เพียงพอต่อการบริโภค หรือมีเหลือขายเพียงเล็กน้อย ในขณะที่รายได้ส่วนใหญ่มาจากการทำงานรับจ้างหรือการค้าขาย ทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้านของสมาชิกในครอบครัว ในทำนองเดียวกับงานอาชีพอื่นๆ ในหมู่บ้าน เช่น การขายผ้าทอมือ ผลิตภัณฑ์อาหารแปรรูป การเป็นแรงงานรับจ้างนอกระบบ ซึ่งถูกระบุว่าเป็น “อาชีพเสริม” กลับเป็นงานที่สร้างรายได้หลักให้แก่ครอบครัว งานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร สะท้อนให้เห็นภาพของการทำงานอาชีพเพื่อหารายได้ในชุมชน ใน 3 ลักษณะคือ 1) การทำนา และปลูกพืชเชิงพาณิชย์อื่นๆ 2) การเป็นแรงงานนอกระบบ และ 3) การขายสินค้าที่ผลิตจากอัตลักษณ์ของชุมชน

1) ชาวนาชาวไร่ ในสังคมชนบทสมัยใหม่

แม้ว่าในปัจจุบันคนหนุ่มสาวในสังคมชนบทอีสาน จะไม่ได้ทำการเกษตรเป็นอาชีพหลักเหมือนคนรุ่นปู่ย่าตายายอีกต่อไปแล้ว แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ซึ่งเป็นคนรุ่นพ่อรุ่นแม่ยังทำนาเพื่อให้มีข้าวไว้กิน อย่างไรก็ตามจากการศึกษาของอฉนัญญาดา ปานเกียรติรักษ์ (2557) ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของจังหวัดสุรินทร์พบว่า ครอบครัวที่สามารถทำนาเป็นอาชีพซึ่งพอจะมีรายได้เลี้ยงชีพได้ ส่วนใหญ่เป็นครอบครัวที่มีที่นามากพอสมควรและมีการทำนาปรัง ซึ่งได้ข้าวปริมาณมากในแต่ละปี จึงมีส่วนเกินจากการบริโภคพอที่จะขายได้เงินเป็นกอบเป็นกำ การทำนาของชาวนาที่สามารถปลูกข้าวเป็นอาชีพมีความแตกต่างจากในอดีต ส่วนอัฐพร ฤทธิชาติ (2556, 4) ได้สะท้อนภาพชาวนายุคใหม่ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของจังหวัดอำนาจเจริญ โดยเธอได้ให้คำอธิบายว่า ชาวนายุคใหม่หมายถึง ชาวนาที่เป็นเจ้าของที่ดินซึ่งทำนาปลูกข้าว โดยมีการจ้างแรงงานและใช้เทคโนโลยี

กระบวนการทำนาที่บัณฑิตอาสาสมัครเห็นว่าเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตและมีความเป็นสมัยใหม่คือ มีการใช้เครื่องจักรในการไถนา ทั้งรถไถเดินตามและรถแทรกเตอร์ เปลี่ยนจากการดำนามาเป็นการทำนาหว่าน ใช้รถเกี่ยวข้าว และมีการจ้างแรงงานในทุกขั้นตอนของการทำนา เกษิงนาไม่ใช่เป็นเพียงเพิงพักที่สร้างอย่างง่ายๆ เหมือนในอดีต แต่สร้างอย่างแข็งแรงพร้อมห้องน้ำ ภายในมีเครื่องใช้ไฟฟ้าและอุปกรณ์ในการประกอบอาหาร รวมถึงเตาแก๊สและตู้เย็น มีฟูกนอนสำหรับค้างแรมเพื่อเผ่านา

ภาพของชาวนาสสมัยใหม่ จึงไม่ใช่ชาวนชนบทที่ใช้ชีวิตเรียบง่ายอย่างซ้ำๆ แต่เป็นผู้ที่ปรับตัวให้เข้ากับเทคโนโลยีต่างๆ ที่ตนเองมีศักยภาพในการเข้าถึง ซึ่งทำให้ชาวนามีโอกาสเข้าถึงรายได้มากขึ้น

นอกเหนือจากการทำนาในวิถีที่แตกต่างจากเดิมแล้ว ยังมีการปลูกพืชเกษตรเชิงพาณิชย์ที่ถือเป็นวิถีแบบใหม่ของเกษตรกรในปัจจุบันคือ การทำเกษตรภายใต้พันธสัญญา (contract farming) ซึ่งเปลี่ยนเกษตรกรจากผู้ที่มีความเป็นอิสระในการปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ สู่การเป็น “เกษตรกรกึ่งแรงงานรับจ้าง” ดังตัวอย่างที่ปรากฏในงานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัครเกี่ยวกับการทำเกษตรพันธสัญญาได้แก่ การปลูกดอกไม้ (นพเก้า จันทรดา 2549) และการปลูกมะเขือเทศ (ภาคภูมิ เชื้อสวย 2552)

การปลูกดอกไม้ในระบบเกษตรพันธสัญญาที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดนครพนม เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2532 โดยมีบริษัทของคนไทยบริษัทหนึ่ง ซึ่งทำธุรกิจส่งออกเมล็ดพันธุ์พืช ได้แก่ ข้าว แตงโม พริกหวาน และดอกไม้ ให้บริษัทในประเทศญี่ปุ่น ได้เข้ามาส่งเสริมชาวบ้านให้ปลูกดอกไม้ในระบบเกษตรพันธสัญญา ดอกไม้ที่ชาวบ้านปลูก ได้แก่ ดาวกระจาย ดาวเรือง บานชื่น และดอกผีเสื้อ โดยเป็นการปลูกเพื่อขายเมล็ดเท่านั้น ไม่ได้ขายดอก บริษัทจะคัดเลือกชาวบ้านที่มี “ความขยัน” เข้าร่วมโครงการ โดยเริ่มกระบวนการตั้งแต่การจัดอบรมวิธีการปลูกและการดูแลรักษาดอกไม้ เมื่อผ่านการอบรมแล้วชาวบ้านจะได้รับเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี และยาปราบศัตรูพืชจากบริษัท ตลอดระยะเวลาปลูก พนักงานจะเข้ามาควบคุมดูแลการผลิตอย่างใกล้ชิด จนถึงการเก็บเกี่ยวผลผลิตส่งขายให้บริษัท การทำสัญญาจะทำกันปีต่อปี การปลูกดอกไม้ใช้เวลา 120 วัน ก็เก็บเกี่ยวผลผลิตได้ โดยปลูกในช่วงหลังการเก็บเกี่ยวข้าวในนา ในหมู่บ้านมีผู้เข้าร่วม 20 ครอบครัว

นพเก้า จันทรดา (2549, 38-40) สรุปรว่าแรงจูงใจที่ทำให้ชาวบ้านเข้าร่วมเกษตรพันธสัญญาเกิดจากความจำเป็นด้านเศรษฐกิจ เช่น ต้องส่งลูกเรียนหนังสือ เอาเงินมาสร้างบ้าน และความมั่นคงด้านตลาด ชาวบ้านไม่ต้องหาตลาดเองเหมือนการปลูกพืชอย่างอิสระ เพราะบริษัทรับซื้อผลผลิต โดยมีการตกลงราคากันล่วงหน้าในสัญญาแล้ว การเข้าสู่การทำเกษตรในระบบพันธสัญญาจึงเป็นวิธีที่ได้เงินเร็วและไม่ถูกกดราคาผลผลิต ทั้งนี้ หลังจากที่บ้านปลูกดอกไม้ในระบบเกษตรพันธสัญญาได้ประมาณ 10 ปี ได้มีองค์กรพัฒนา

เอกชนแห่งหนึ่ง เข้ามาส่งเสริมการทำ “เกษตรประณีต” หรือการทำเกษตรผสมผสานปลอดสารพิษ ซึ่งในระยะแรกมีผู้เข้าร่วมโครงการ 25 ครอบครัว แต่ต่อมาอีก 5 ปี ลดเหลือ 12 ครอบครัว ซึ่งสมาชิกที่ตัดสินใจออกจากกลุ่มเกษตรประณีตให้เหตุผลว่า ได้รายได้ต่ำและไม่ได้รับการสนับสนุนด้านเงินทุนหรือปัจจัยการผลิต (เฟิ่งอ้วง, 63)

ภาคภูมิ เชื้อสวย กล่าวถึงความเป็นมาของการปลูกมะเขือเทศที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดสกลนคร ว่า “เมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2523 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จ มาประทับที่หมู่บ้านแห่งนี้ และทอดพระเนตรเห็นถึงความแร้นแค้นของราษฎร เกิดเป็นโรคขาดสารอาหารและถูกภัยผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์คุกคาม จึงทรงมีพระราชดำริที่จะดำเนินการช่วยเหลือ...” (ภาคภูมิ เชื้อสวย 2552, 62) หลังจากนั้นจึงได้มีการจัดตั้งโรงงานหลวงอาหารสำเร็จรูปที่ 3 ขึ้น ภายใต้การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการหลวง¹ ชาวบ้านได้รับการส่งเสริมอาชีพเพาะปลูกมะเขือเทศจากเจ้าหน้าที่ของโรงงานหลวงฯ พร้อมกับเปิดให้ชาวบ้านที่เข้าเป็นสมาชิกในระบบเกษตรพันธสัญญา ในระยะแรกมีผู้ปลูกมะเขือเทศเพียง 4 - 5 รายเท่านั้น ต่อมาเจ้าหน้าที่จากสำนักงานเกษตรอำเภอมาส่งเสริมกลุ่มยุวชนเกษตรกรบ้านหนองบัวให้ปลูกมะเขือเทศ เพื่อขายผลผลิตให้โครงการหลวง จนทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกกันมากขึ้น

จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2545 ได้มีพ่อค้าและนายหน้าจากโรงงานเอกชนเข้ามาติดต่อขอซื้อมะเขือเทศกับชาวบ้านด้วยราคาที่สูงกว่าราคารับซื้อของโรงงานหลวงฯ ทำให้ชาวบ้านจำนวนมากนำมะเขือเทศไปขายให้ นอกจากนี้ได้ราคาสูงแล้วยังได้เงินสดทันทีที่ส่งผลผลิต ในขณะที่การขายให้กับโรงงานหลวงฯ ต้องรอเวลาหลังจากส่งมอบมะเขือเทศแล้วประมาณ 2 สัปดาห์ จึงจะได้รับเงิน ซึ่งในเวลาต่อมาโรงงานเอกชนที่รับซื้อได้เข้ามาส่งเสริมการปลูกมะเขือเทศด้วยระบบพันธสัญญา เช่นเดียวกับโรงงานหลวงฯ ทำให้ชาวบ้านปลูกมะเขือเทศกันอย่างแพร่หลาย เนื่องจากมีตลาดรองรับผลผลิตที่แน่นอน (เฟิ่งอ้วง, 64)

¹ ปัจจุบันคือ บริษัท ดอยคำ ผลิตภัณฑ์อาหาร จำกัด อยู่ภายใต้การดำเนินงานของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์.

2) หมู่บ้านแรงงานนอกระบบ

เมื่อการทำนาข้าวหรือปลูกพืชเชิงพาณิชย์อื่นๆ ไม่สามารถเป็นรายได้หลักที่เพียงพอต่อการยังชีพ คนอีสานในหลายหมู่บ้านที่ยังไม่ต้องการอพยพไปทำงานต่างถิ่น จึงต้องหันเหไปสู่การทำมาหากินโดยการเป็นแรงงานรับจ้างในชุมชนในลักษณะของการเป็นแรงงานนอกระบบ งานศึกษาของแวนพาอีเซ ดาเสะ (2551) ได้ถ่ายทอดการหาเลี้ยงชีพของชาวนาริมแม่น้ำมูลที่เปลี่ยนจากชาวประมงมาเป็นคนทำ “มอง” หรือตาข่ายดักปลาทั้งหมู่บ้าน

หมู่บ้านแห่งนี้ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2421 แรกเริ่มมีชาวลาวอพยพมาตั้งถิ่นฐาน 3 ครัวเรือน เพื่อเข้ามาจับปลาในแม่น้ำมูล แล้วจึงขยายหมู่บ้านใหญ่ขึ้นเรื่อยๆ การทำมองเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิม ซึ่งต่อมากลายเป็นอาชีพเสริมในช่วงเวลาที่ชาวบ้านว่างจากการทำนา ถึงแม้จะบอกว่าเป็นอาชีพเสริม แต่แวนพาอีเซได้บรรยายว่า ภายในหมู่บ้านมีการทำกันทุกครัวเรือน โดยสมาชิกในครอบครัวใช้เวลาช่วยกันผลิตมองส่งให้เค้าแก่ในตัวอำเภอวันละประมาณ 10 ชั่วโมง ซึ่งรายได้จากการทำมอง กลายเป็นรายได้หลักของครอบครัว (แวนพาอีเซ ดาเสะ 2551, 47)

เนื่องจากอยู่ติดกับแม่น้ำมูล วิถีชีวิตของคนในหมู่บ้านจึงพึ่งพาและใช้ประโยชน์จากแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและรายได้ การทำนาของคนบ้านดงเป็นไปเพื่อใช้บริโภคเป็นหลัก มีบางครอบครัวเท่านั้นที่มีรายได้จากการขายข้าว เนื่องจากการทำนาได้ผลผลิตต่ำ หมู่บ้านนี้เป็นชุมชนของคนหาปลา โดยผู้ชายทำนาตอนกลางวันและหาปลาตอนกลางคืน ส่วนผู้หญิงไปเลี้ยงวัวในป่าทามมูล คนแก่และเด็กที่อยู่บ้านจะรับจ้างทำมองเป็นรายได้ หมู่บ้านแห่งนี้ได้ชื่อว่าเป็นแหล่งผลิตมองที่มีชื่อเสียงที่สุดในจังหวัดสุรินทร์ (เพ็ญอ้วง, 65)

ในอดีตชาวบ้านทำมองไว้ใช้เอง โดยใช้วัสดุจากธรรมชาติคือ ปอปานหรือ ปอเทือง ซึ่งชาวบ้านปลูกในที่นาหลังการเก็บเกี่ยวข้าว เมื่อสานปอเป็นตาข่ายแล้วจะใช้ต้นเทือกหรือโสนหั่นเป็นเหล็ยมผูกไว้ด้านบน เพื่อใช้เป็นท่อนให้มองลอยน้ำ เสร็จแล้วจึงนำไปแช่ซีตมหรือย้อมกับผลตะโกนา เพื่อให้แข็งและเหนียว ต่อมาเมื่อเป็นการผลิตเพื่อการค้า วัสดุและกระบวนการผลิตจึงเปลี่ยนไป ตาข่ายใช้เส้นเอ็นพลาสติก ใช้ลูกตะกั่วถ่วงให้ตาข่ายจมน้ำ และใช้ฟันทองน้ำสำหรับพยุงตาข่ายให้ลอยปริ่มน้ำ ในกระบวนการผลิตจะมีนายทุน

จากร้านค้าในเมือง หรือนายทุนภายในหมู่บ้านเป็นผู้ลงทุนซื้อวัสดุในการทำมองทั้งหมด ซึ่งรวมทั้งตาข่ายสำเร็จรูป แจกจ่ายให้ชาวบ้านสานพานดิน ตัดและติดลูกตะกั่วกับตาข่าย ตัดและติดฟันท่อน้ำ เมื่อทำเสร็จก็ส่งสินค้าให้นายทุนและรับค่าแรง ในกระบวนการตัดและติดลูกตะกั่วกับตาข่ายเป็นขั้นตอนที่ง่าย เด็กอายุ 8 ขวบขึ้นไปก็สามารถทำได้ ถือเป็นความช่วยเหลือหารายได้ให้กับครอบครัว โดยค่าจ้างในการติดลูกตะกั่วจะได้ประมาณวันละ 60-100 บาท ต่อคน ขึ้นกับจำนวนชิ้นที่ทำได้

ในขณะที่ชาวประมงริมแม่น้ำมูนกลายเป็นคนงานรับจ้างทำตาข่ายดักปลา งานศึกษาของปิยพงษ์ คงมี (2551) ได้ให้ภาพของเกษตรกรในหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่จังหวัดสกลนคร ซึ่งต้องหารายได้เสริมด้วยการเป็นแรงงานรับจ้างปอกเปลือกข้าวโพดฝักอ่อน งานศึกษาเรื่องนี้มีมุมมองคล้ายเรื่องการทำมองของชาวบ้านริมฝั่งแม่น้ำมูน ในด้านที่สนใจความเปลี่ยนแปลงในวิถีของสังคมเกษตรที่ชาวบ้านกลายเป็นแรงงานรับจ้างนอกระบบ แต่มุมมองที่ต่างกันคือในงานศึกษาคนทำมอง แวพาสีจะสนใจและชื่นชมกับภูมิปัญญาและวิถีชีวิตของชุมชนคนหาปลาริมแม่น้ำมูน พร้อมทั้งสนใจการนำเอาภูมิปัญญามาใช้ในการผลิตมองเพื่อส่งให้นายทุนไปขาย แต่การศึกษาเรื่องแรงงานปอกเปลือกข้าวโพดฝักอ่อน ปิยพงษ์ไม่ได้สนใจวิถีชีวิตดั้งเดิมของชาวบ้านอีกต่อไป แต่ได้ให้ภาพที่ชัดเจนของเกษตรกรที่เข้าสู่การเป็นแรงงานรับจ้างนอกระบบ โดยมีพื้นที่ในหมู่บ้านเป็นเสมือนโรงงานขนาดย่อม

จากคำบอกเล่า หมู่บ้านแห่งนี้ก่อตั้งเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2450 ชาวบ้านอพยพมาจากบ้านอื่น ปัจจุบันยังคงทำเกษตรโดยมีการทำนา ปลูกมะเขือเทศ ปลูกข้าวโพดฝักอ่อน มันสำปะหลัง และเลี้ยงสัตว์ การปลูกข้าวโพดฝักอ่อนมาจากการส่งเสริมของโรงงานหลวงอาหารสำเร็จรูปที่ 3 ซึ่งตั้งขึ้นในชุมชนเมื่อปี พ.ศ. 2526 ต่อมาเมื่อมีชาวบ้านปลูกมากขึ้น โรงงานหลวงฯ ไม่สามารถหาตลาดได้ จึงหยุดรับซื้อในปี พ.ศ. 2543 ทำให้ชาวบ้านต้องขายให้กับพ่อค้าคนกลางในหมู่บ้านแทน พ่อค้าจะจ้างชาวบ้านปอกเปลือกและบรรจุข้าวโพดอ่อนใส่ถุงก่อนส่งขายตลาด ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อรับปอกเปลือกข้าวโพดอ่อน ซึ่งพบว่ามีอยู่ทั้งหมด 7 กลุ่ม มีสมาชิกรวม 80 คน ในขณะที่พ่อค้าคนกลางซึ่งรับซื้อและจ้างชาวบ้านปอกเปลือกข้าวโพดอ่อน

การรับจ้างปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนของชาวบ้านมีทั้งผู้ที่มาเป็นแรงงานเพื่อรับค่าจ้างอย่างเดียว ซึ่งจะได้ค่าจ้างตกวันละประมาณ 60-70 บาท และมาปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนเพื่อแลกกับการได้เปลือกข้าวโพดไปเลี้ยงสัตว์โดยไม่รับค่าจ้าง ซึ่งการทำงานแลกเปลี่ยนดังกล่าวเป็นเวลา 1 ชั่วโมง จะได้เปลือกข้าวโพดอ่อนไปเลี้ยงสัตว์ประมาณ 3-6 กระสอบปุย และมีทั้งผู้ที่รับจ้างปอกเปลือกและเรียงข้าวโพดอ่อนที่ปอกเปลือกแล้วบรรจุใส่ถุงซึ่งจะได้ทั้งค่าจ้างเป็นเงินและเปลือกข้าวโพดนำไปเลี้ยงสัตว์

ข้อดีของการเป็นแรงงานรับจ้างปอกเปลือกข้าวโพดของชาวบ้านในมุมมองของปิยพงษ์ นอกจากเรื่องรายได้และการได้เปลือกข้าวโพดไปเลี้ยงสัตว์แล้ว ยังมีผลทางสังคมจากการรวมกลุ่มกันทำงานในสถานที่เดียวกัน ทำให้เกิดการพบปะสังสรรค์ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารของชาวบ้านตลอดจนสร้างความสามัคคีอันดีของชาวบ้านที่มารวมกลุ่มกันปอกเปลือกข้าวโพด อีกทั้งบรรยากาศในการทำงานไม่เคร่งครัดเหมือนในโรงงาน ชาวบ้านสามารถพูดคุย ดูโทรทัศน์ หรือขับร้องเพลง ทำให้การทำงานมีความสนุกสนานเพลิดเพลิน ซึ่งประเด็นเหล่านี้เป็นมุมมองที่สะท้อนข้อดีของการทำงานนอกระบบสถานประกอบการที่มักพบเห็นได้ในงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับแรงงานนอกระบบอยู่บ่อยๆ

งานปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนมีการใช้แรงงานเด็กเช่นเดียวกับการทำมอญ มีแรงงานเด็กประมาณ 5-10 คน มารับจ้างปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนด้วย โดยได้รับรายได้คนละประมาณ 50-100 บาทต่อวัน ปัญหาของชาวบ้านในการเป็นแรงงานปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนมีอยู่บ้างในเรื่องของสุขภาพและความปลอดภัยจากการที่ต้องปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนด้วย มีดคัตเตอร์ที่มีความคมมาก ทำให้บางคนถูกมีดบาด (รวมทั้งตัวบัณฑิตอาสาสมัครคือ ปิยพงษ์ ซึ่งเคยไปเข้าร่วมการปอกเปลือกข้าวโพดอ่อนด้วย) นอกจากนี้แรงงานที่เป็นคนสูงอายุจะมีอาการปวดเมื่อยจากการที่ต้องนั่งทำงานเป็นเวลานานๆ ไม่ต่ำกว่าวันละ 5-6 ชั่วโมง

3) ผลิตินค้าจากอัตลักษณ์ชุมชน: ผ้าทอมือ

ในสังคมชนบทอีสานสมัยใหม่ ชาวบ้านต้องดิ้นรนหารายได้ โดยการนำเอา “ของดี” หรืออัตลักษณ์ของชุมชนที่มีอยู่ดั้งเดิมมาทำให้เป็นสินค้า ซึ่งในบางพื้นที่ประสบความสำเร็จ

ในขณะที่บางพื้นที่ประสบปัญหาสินค้าขายไม่ออก และต้องเลิกกันไปเป็นที่สุด งานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัครในกลุ่มนี้พบว่า มีประเด็นบางอย่างร่วมกันคือ ชาวบ้านมักได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ในช่วงการริเริ่มโดยให้เงินทุนสนับสนุนหรือหาตลาดให้ และชาวบ้านที่ประสบความสำเร็จต้องพึ่งพากลไกบางอย่างของรัฐเพื่อทำหน้าที่ให้การรับรองมาตรฐาน หรือเชิดชูสินค้าที่ผลิตจากอัตลักษณ์ของชุมชน ในบรรดาสินค้าที่ผลิตจากอัตลักษณ์ของชุมชน การผลิตผ้าทอมือเป็นเรื่องที่ได้รับความสนใจจากบัณฑิตอาสาสมัครเป็นอย่างมาก ซึ่งมีทั้งมุมมองที่ชื่นชมในความสำเร็จและการวิเคราะห์ถึงความล้มเหลว

ในอดีต การทอผ้าใช้เองของชาวบ้านในภาคอีสานถือเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของการผลิตแบบพอเพียง งานศึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภา พบว่า หมู่บ้านแทบทุกครัวเรือนในหลายจังหวัดภาคอีสานยังเข็นฝ้ายและทอผ้าใช้เอง อย่างน้อยจนถึงประมาณ 3 ทศวรรษที่แล้ว (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2553, 154) แต่การทอผ้าในสังคมชนบทอีสานยุคปัจจุบันที่ปรากฏในงานศึกษาแทบทุกเรื่องพบว่า วัฒนธรรมการทอผ้าด้วยมือได้เปลี่ยนจาก “ลักษณะการผลิตแบบพอเพียง” เพื่อใช้เองในครัวเรือนไปสู่การผลิตเพื่อตอบสนองธุรกิจชุมชนตามยุคสมัยที่เปลี่ยนไป ซึ่งมีทั้งที่ประสบความสำเร็จและล้มเหลว

งานศึกษาของพรสุรีย์ แจ้งใบ (2547) เลือกที่จะอธิบายถึงความเสื่อมถอยของการทอผ้าไหมที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดขอนแก่นซึ่งในอดีตมีวัฒนธรรมการเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมไว้ใช้เองแทบทุกครัวเรือน เช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆ ในภาคอีสาน แรกตั้งหมู่บ้านเมื่อปี พ.ศ. 2481 มีการทอผ้าฝ้ายไว้ใช้เองทุกครัวเรือนก่อนที่จะเปลี่ยนมาทอผ้าไหม ฝ้ายจะปลูกในที่นา แม่จะพาลูกสาวไปเก็บฝ้ายและนำมาสอนลูกสาวทอผ้า ต่อมาจึงเริ่มมีการทอผ้าไหมกันขึ้น โดยเริ่มจากการปลูกต้นหม่อนเพื่อนำมาเลี้ยงไหม และนำเส้นไหมมาย้อมสีธรรมชาติแล้วจึงนำมาทอเป็นผ้าไหม วัฒนธรรมการทอผ้าไหมเข้ามาแทนที่การทอผ้าฝ้าย เมื่อประมาณทศวรรษ 2500 เนื่องจากชาวบ้านสามารถหาซื้อเส้นผ้าสำเร็จรูปได้ง่ายขึ้น ทำให้เลิกทอผ้าฝ้ายเพื่อใส่ในชีวิตประจำวัน และหันมาทอผ้าไหมเพื่อใส่ในงานเทศกาลงานบุญต่างๆ แทน (พรสุรีย์ แจ้งใบ 2547, 37) มีบ้างที่ทอผ้าไหมไว้ใส่อยู่บ้าน แต่จะเป็นไหมที่สาวจากเปลือกนอก (เปลือกไหม) นอกจากทอผ้าไหมเพื่อใส่ในงานทำบุญแล้ว

ผ้าไหมเป็นสิ่งของรับไหว้ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายชายในพิธีแต่งงาน หญิงสาวทุกคนจึงต้องเรียนรู้ การทอผ้าไหม เพราะในอดีตผ้าไหมไม่มีขายต้องทอกันเอง

ต่อมาเมื่อวัฒนธรรมการใส่ผ้าไหมในงานบุญและการรับไหว้ด้วยผ้าไหมเสื่อมถอยลง ชาวบ้านก็เลิกเลี้ยงไหมและทอผ้าไหม จนกระทั่งมีความพยายามฟื้นฟูการทอผ้าไหม โดยองค์กรพัฒนาเอกชนระหว่างประเทศองค์กรหนึ่ง ได้เข้ามาสนับสนุนให้ชาวบ้านเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมในช่วง พ.ศ. 2533 – พ.ศ. 2543 โดยให้เงินทุนแก่ชาวบ้าน แต่ในที่สุดเมื่อองค์กรถอนตัวชาวบ้านก็เลิกทอผ้าไหม เนื่องจากการกลับมาทอผ้าไหมในครั้งไม่ได้เป็นการทอเพื่อใช้เหมือนในอดีต แต่มีเป้าหมายการทอเพื่อขาย เมื่อไม่มีเงินทุนและไม่มีตลาดขายสินค้า การทอผ้าไหมก็เสื่อมถอยไปเหมือนเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต

ในระหว่างที่บัณฑิตอาสาสมัครปฏิบัติงานสนามอยู่ที่หมู่บ้าน มีผู้เลี้ยงไหมและทอผ้าไหมเหลืออยู่ 8 ราย ซึ่งมีอายุระหว่าง 41-68 ปี โดยในจำนวนนี้มีผู้สูงอายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไปอยู่ถึง 5 ราย นอกจากนี้ยังพบว่าครอบครัวที่มีการเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมทั้งหมด ลูกสาวจะไม่สืบทอดการเลี้ยงไหมและทอผ้าไหม แต่ไปรับจ้างทำงานในเมือง ซึ่งมีรายได้ดีกว่าการขายผ้าไหมที่ทอเอง (เพ็ญอ้อ, 47-48)

การศึกษาอีกเรื่องหนึ่งซึ่งทำการศึกษาที่หมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด (นิภาวรรณ พิภูลทอง 2549) มีมุมมองคล้ายคลึงกับงานเรื่องแรก คือ การแสดงให้เห็นบทบาทขององค์กรภายนอกชุมชนที่เข้ามาสนับสนุนชุมชนที่เคยมีวัฒนธรรมการทอผ้าไหมใช้เอง แต่ได้เลิกทำไปภายหลังจากที่วิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชนเปลี่ยนไป ให้กลับมาทอผ้าไหมอีกครั้ง โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การทอผ้าไหมเพื่อขายเป็นรายได้ องค์กรภายนอกที่เข้ามาสนับสนุน คือ พัฒนาชุมชนและองค์การบริหารส่วนตำบล

กลุ่มทอผ้าไหม ก่อตั้งในปี พ.ศ. 2542 เป็นการทอผ้าเมื่อว่างจากฤดูทำนา ดังนั้น ในช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนธันวาคม จะทอผ้าได้น้อย เนื่องจากเป็นฤดูเกี่ยวข้าว หลังฤดูเก็บเกี่ยวระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน ซึ่งเป็นช่วงที่ยังไม่เริ่มการเพาะปลูกข้าวในฤดูกาลใหม่ สมาชิกกลุ่มจะมีเวลาทอผ้าได้มาก อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านไม่ได้นั่งทอผ้าอย่างเดียว ยังคงมีงานอื่นที่ต้องทำตามวิถีของคนชนบทอยู่ ได้แก่ การไปทำบุญที่วัดใน

ตอนเช้า เลี้ยงวัว และทำอาหาร จนถึงตอนสายจึงได้เริ่มงานทอผ้า และตอนเย็นต้องหยุดเพื่อไปไล่วัวเข้าคอกและเตรียมอาหารเย็น (เพ็ญอ้วง, 52) กลุ่มทอผ้าใหม่ที่หมู่บ้านแห่งนี้ไม่ประสบผลสำเร็จในการทอผ้ามากนัก เนื่องจากเมื่อได้รับทุนสนับสนุนจากองค์กรภายนอกแล้ว กลุ่มไม่สามารถนำเงินไปทำให้งอกเงย เมื่อเงินทุนหมดก็ไม่มีเงินทำต่อ ได้แต่รอคอยความช่วยเหลือจากองค์กรภายนอก และสินค้าที่ผลิตยังไม่ได้มาตรฐาน ทั้งในเรื่องรูปแบบและการย้อมสี และไม่มีตลาดรองรับสินค้าที่แน่นอน (เพ็ญอ้วง, 61-62)

จากมุมมองที่สะท้อนความล้มเหลว มาสู่มุมมองอีกด้านหนึ่งที่สะท้อนความสำเร็จของการทอผ้าเพื่อขายที่หมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งในจังหวัดศรีสะเกษ (มาติกา เรียวแรง 2552) ในงานศึกษาเรื่องนี้ผู้ศึกษารู้สึกตระหนักและชื่นชมต่อวัฒนธรรมการทอผ้าไหมท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมสมัยใหม่ของหมู่บ้านที่เธอปฏิบัติงานสนามอย่างมาก

เมื่อ 30 ปีที่แล้ว หมู่บ้านแห่งนี้ยังมีการทอผ้าด้วยกี่พื้นเมืองหรือหูกอยู่ทุกครัวเรือนเพื่อเอาไว้ใช้ในชีวิตประจำวันและใช้ในงานประเพณีต่างๆ แต่ปัจจุบันเหลืออยู่เพียง 26 ครัวเรือน โดยผู้ทอเป็นผู้หญิงที่มีอายุวัยกลางคนและวัยชรา ตั้งแต่ 41 ปีขึ้นไป (เพ็ญอ้วง, 53) และเป็นการทอผ้าเพื่อไว้ขายเป็นรายได้ ซึ่งหมายถึงว่าหากไม่มีตลาดสินค้าที่แน่นอน การทอผ้าไหมซึ่งควรจะก่อให้เกิดรายได้จะกลับกลายเป็นภาระทางเศรษฐกิจจากการลงทุนแล้วขายไม่ได้ ดังนั้น หากต้องการทอผ้าไหมเพื่อขาย สิ่งที่ต้องคิดคือ การหาตลาดขายผ้าทอของชาวบ้าน ซึ่งหมายถึงว่าผ้าที่ทอขึ้นจะต้องมีคุณภาพตามมาตรฐานของตลาดด้วย

ทั้งนี้ ในระหว่างปฏิบัติงานสนาม มาติกาได้แสดงบทบาทในการนำชาวบ้านที่ต้องการพัฒนาความสามารถในการทอผ้าไปศึกษาดูงานที่โครงการส่งเสริมศิลปาชีพฯ จังหวัดศรีสะเกษ เพื่อศึกษาการย้อมเส้นไหมไม่ให้สีตก การเพิ่มขนาดของฟืมทอผ้าให้กว้าง 40 นิ้วขึ้นไป เพื่อให้ผ้ามีเนื้อแน่นและหน้ากว้างตามมาตรฐานของตลาด การย้อมเส้นไหมให้นุ่ม ต้องมีส่วนผสมของแป้งมัน น้ำมันมะกอก ครีมนวดผม น้ำยาปรับเส้นไหม และย้อมสีให้ได้เฉดสีตามความต้องการของผู้ซื้อ และนำไปสู่ความสนใจของชาวบ้านที่อยากได้รับโอกาสในการส่งผ้าไหมไปจำหน่าย ณ มูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพฯ ซึ่งถือว่าเป็นเกียรติสูงสุด เพราะค่าตอบแทนที่ได้รับถือว่าเป็นเงินพระราชทานจากสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ แม้ว่าจะมีข้อจำกัดในเรื่องค่าตอบแทน เนื่องจากราคารับซื้อผ้าไหมของมูลนิธิส่งเสริมศิลปาชีพฯ

เป็นราคาที่ต่ำกว่าราคาที่เขาบ้านขายเองและกว่าจะได้เงินค่าตอบแทนต้องใช้เวลานานประมาณ 3 เดือนหลังจากที่ส่งผ้าให้แล้ว และในท้ายที่สุด ก็ได้พัฒนาไปสู่การรวมกลุ่มกันขอรับเครื่องหมายรับรองตราคุณภาพพระราชทานสีน้ำเงิน ซึ่งเป็นตรารับรองคุณภาพผลิตภัณฑ์ผ้าไหมไทยอันดับที่ 3 จาก 4 อันดับ จากสถาบันหม่อนไหมเฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์

ตัวอย่างของความสำเร็จอีกกรณีหนึ่ง คือ การทำผ้าทอมือย้อมครามที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งในจังหวัดสกลนคร สุญาดา ฤทธิบุญนันท์ (2556, 31-32) นำเสนอข้อมูลไว้ว่าเมื่อแรกตั้งกลุ่ม ผลิตภัณฑ์ที่ทำเป็นผ้าฝ้ายย้อมสีธรรมชาติ แต่ได้เปลี่ยนมาย้อมครามในปี พ.ศ. 2553 หลังจากที่ฝ้ายย้อมครามถูกประกาศให้เป็นผ้าประจำจังหวัดสกลนคร แต่เนื่องจากตลาดผ้าครามในจังหวัดสกลนครมีการแข่งขันกันสูง ทำให้กลุ่มทอมือย้อมครามแต่ละกลุ่มต้องพยายามสร้างอัตลักษณ์ให้กับกลุ่มของตัวเองและปรับเปลี่ยนผลิตภัณฑ์ให้ตรงกับความต้องการของตลาด

ในมุมมองของสุญาดา การมีกลุ่มผ้าทอมือย้อมครามเพื่อผลิตขายมีผลดีต่อชาวบ้านในด้านการสร้างอาชีพ ทำให้บางคนมีทางเลือกใหม่ ในการทำงานที่หมู่บ้านแทนการไปเป็นคนงานที่กรุงเทพฯ ทำให้สังคมแบบเครือญาติและความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกลับมาแน่นแฟ้นกันอีกครั้งหนึ่ง คนหนุ่มสาวมีเวลาเลี้ยงดูบุตรและพ่อแม่ที่ชรา และการทำงานร่วมกันโดยผ่านกระบวนการกลุ่มแปรรูปผ้าฝ้ายมัดย้อม เป็นการส่งเสริมให้สมาชิกเข้ามาทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกัน เช่น การจัดงานปีใหม่ การประชุมประจำปีของกลุ่ม หรือมีทางเลือกมากขึ้นของคนที่ไม่ทำงานต่างถิ่นที่จะกลับมาอยู่บ้านได้เร็วขึ้น เพราะมีอาชีพอื่นรองรับนอกเหนือจากการทำนา ทำสวน ผู้ที่ยังเป็นเยาวชนก็ยังสามารถมาทำงานในกลุ่มฯ ได้ในช่วงปิดเทอมด้วย

อย่างไรก็ตาม ในท้ายที่สุด สุญาดากลับมีความเห็นว่ากลุ่มทอมือย้อมครามที่หมู่บ้านแห่งนี้ จะไม่สามารถดำเนินงานต่อไปได้ในอนาคต เนื่องจากสมาชิกในกลุ่มที่ทำหน้าที่ทอมือย้อมผ้าซึ่งเป็นกระบวนการผลิตในขั้นตอนที่สำคัญของกลุ่ม มีอายุตั้งแต่ 40 ปีขึ้นไปจนถึง 70 ปี โดยไม่มีคนหนุ่มสาวเข้าสนใจเข้ามาทำหรือเรียนรู้ ทั้งนี้ สุญาดาพบว่าบ้านที่มีลูกหลานไปทำงานในกรุงเทพฯ จะมีรายได้ส่งกลับมาให้ครอบครัวทุกเดือน เฉลี่ยเดือนละ 3,000 -

4,000 บาท (เพ็ญอ้วง, 64) ซึ่งในประเด็นนี้ งานศึกษาของนักวิชาการตะวันตกพบว่า การที่คนหนุ่มสาวจากชนบทอีสานไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม ไม่ใช่เพราะเหตุผลด้านรายได้อย่างเดียว แต่เป็นเพราะความต้องการเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเมืองที่มีความทันสมัย (Mills 2001 อ้างถึงใน เนตรดาว เกาถวิล 2556, 21)

ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจว่าทำไมคนหนุ่มสาวของหมู่บ้านจึงเลือกที่จะไปทำงานในกรุงเทพฯ มากกว่ามาทอผ้าอ้อมครามขาย อีกทั้งความสำเร็จของการทำผ้าทอมือขายในตลาดที่มีการแข่งขันสูง ไม่ได้ขึ้นอยู่กับฝีมือในการแปรเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมลงบนผืนผ้าเท่านั้น ยังต้องมีแรงสนับสนุนที่ช่วยรับรองมาตรฐานสินค้าไม่ว่าจะเป็นตรานกยูงพระราชทาน หรือการประกาศให้เป็นสินค้าประจำจังหวัดก็ตาม

อย่างไรก็ตาม การทำมาหากินที่หลากหลายซึ่งกล่าวมาทั้งหมดจะสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนชนบทอีสานที่ต้องทำการผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้นในสังคมชนบทอีสานสมัยใหม่ แต่คนชนบทอีสานยังรักษาประเพณีแบบเดิมของสังคมเกษตรบางอย่างอยู่ ชาวนาอีสานยังบูชาพระแม่โพสพในงานบุญคูณลาน และทำบุญบั้งไฟเพื่อให้ฝนตกตามฤดูกาล งานศึกษาเกือบทุกเรื่องของบัณฑิตอาสาสมัคร ให้ข้อมูลว่าหมู่บ้านอีสานยังคงมีประเพณี “ฮีตสิบสอง” ซึ่งเป็นการทำบุญประจำเดือนในรอบหนึ่งปีที่เกี่ยวข้องกับฤดูกาลเพาะปลูกและความเชื่อทางพุทธศาสนา เพียงแต่บางหมู่บ้านอาจไม่ได้ทำบุญครบทั้ง 12 เดือนตามแบบดั้งเดิม หรืออาจมีการเปลี่ยนไปทำบุญในวาระใหม่ๆ ที่ไม่ใช่วันสำคัญทางประเพณีอีสานเพิ่มเข้ามา เช่น ทำบุญวันขึ้นปีใหม่สากลหรือทำบุญทอดกฐิน เป็นต้น นอกจากนี้หมู่บ้านอีสานส่วนใหญ่ยังคงเป็นสังคมเครือญาติโดยในหมู่บ้านหนึ่งๆ จะมีเครือญาติซึ่งใช้นามสกุลเดียวกันอาศัยอยู่ร่วมกันเป็น “สกุลใหญ่” ประจำหมู่บ้านอยู่ประมาณ 4-5 นามสกุล ความเชื่อและการทำพิธีกรรม ตามประเพณีที่ทำมาแต่เดิมเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ยังคงปรากฏในชุมชนอีสานสมัยใหม่ เช่น การรำผีฟ้า การทำพิธีสะเดาะเคราะห์ ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ และบางแห่งมีพิธีเคาะพืชรพบุรุษซึ่งเป็นเจ้าพ่อที่มีชื่อเสียงในพื้นที่ การกินอาหารของชาวอีสานในปัจจุบัน แม้ว่าในหลายหมู่บ้านจะเปลี่ยนไปพึ่งพาอาหารสำเร็จรูป ซึ่งหลายชนิดเป็นอาหารภาคกลาง แต่หลายหมู่บ้านยังมีการนำอาหารมื้อเย็นมารับประทานร่วมกันในระหว่างเพื่อนบ้านเป็นประจำเกือบทุกวัน (นภาพร อติวานิชยพงศ์ 2557, 44)

นอกจากนี้ งานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัครหลายชิ้นยังกล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นแหล่งอาหารของชุมชนในชนบทอีสานไม่ว่าจะเป็นป่าชุมชน ป่าทาม ป่าหัวไร่ปลายนา ที่ชาวบ้านสามารถเก็บผักชนิดต่างๆ หน่อไม้ และเห็ดมาบริโภคสำหรับชุมชนที่อยู่ใกล้แม่น้ำหรือแหล่งน้ำธรรมชาติ สามารถจับปลามาเป็นอาหาร หรือแม้แต่ในพื้นที่นา ชาวนายังมีการดักปลาขนาดเล็กและจับหนูนา กิ่งก่าในผืนนา รวมถึงแมลงที่รับประทานได้และไข่มดแดงตามธรรมชาติ และบางพื้นที่ยังมีการเก็บพืชสมุนไพรจากป่าชุมชนหรือที่ปลูกเองมาใช้เป็นยารักษาโรค (เพ็งอ้อ, 45)

คนอีสานในฐานะแรงงานอพยพ

แม้ว่าคนทุกภาคในประเทศไทยจะมีการอพยพไปทำงานต่างถิ่น โดยเฉพาะการเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ และเขตปริมณฑล ตลอดจนไปขายแรงงานในต่างประเทศ แต่ในอดีตก่อนที่จะมีการอพยพเข้ามาอย่างมากมายของแรงงานจากประเทศเพื่อนบ้าน คนอีสานขึ้นชื่อว่าเป็นคนกลุ่มใหญ่ที่สุดของแรงงานอพยพในกิจการแทบทุกประเภท สำหรับแรงงานที่ไปทำงานในต่างประเทศ บางจังหวัดของภาคอีสานได้ชื่อว่าเป็นจังหวัดที่มีคนไปขายแรงงานในต่างประเทศมากที่สุดในประเทศไทย ส่วนโรงงานอุตสาหกรรมในกรุงเทพฯ และปริมณฑล รวมถึงคนทำงานบ้าน ลูกจ้างในร้านอาหาร บิมน้ำมัน ล้วนแต่ได้แรงงานอพยพจากภาคอีสานเป็นกำลังหลัก แม้แต่ในภูมิภาคอื่นๆ ที่ต้องการแรงงานทำงานในไร่ อ้อย สวนผลไม้ สวนกาแฟ และแรงงานในเรือประมง คนอีสานคือกองทัพแรงงานสำรองขนาดใหญ่ที่ตอบสนองความต้องการของผู้ประกอบกิจการทั่วทุกภาค

งานศึกษาของมัญชิรวรต์ เอกศักดิ์ศิริ (2556) แสดงให้เห็นตัวอย่างของคนอีสานที่อพยพไปทำงานในต่างถิ่น และมีการเปลี่ยนสถานภาพจากการเป็นแรงงานรับจ้าง มาเป็นการตั้งบ้านเรือนถาวรเป็นชุมชนของคนอีสานที่มีที่ดินทำกินของตนเองและอยู่ร่วมกับชาวบ้านในท้องถิ่นได้อย่างเท่าเทียม

จากงานศึกษาของมัญชิรวรต์ คนอีสานกลุ่มหนึ่งได้ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของจังหวัดชุมพร ตั้งแต่ช่วงหลังเหมืองแร่ปิดดำเนินการ ประมาณปี พ.ศ. 2530 การเข้ามาของคนอีสานในช่วงนั้นเป็นการอพยพเข้ามาเพื่อหาพื้นที่ทำกินที่มีความอุดมสมบูรณ์

เริ่มแรกของการอพยพเข้ามา ชาวอีสานมารับจ้างเก็บกาแพ ซึ่งขณะนั้นกาแพให้ผลผลิตดีราคาสูง ชาวอีสานจึงย้ายตามกันมาและตั้งบ้านเรือนถาวร ชาวอีสานที่ย้ายมาอยู่ที่นี่มาจากหลายจังหวัด งานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัครเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นการทำมาหากินของชาวอีสานซึ่งต้องไปอยู่ต่างถิ่นและสามารถสร้างตัวเองกลายเป็นเจ้าของสวนใช้ชีวิตร่วมกับคนต่างวัฒนธรรม โดยผสมผสานวัฒนธรรมอีสานเข้ากับวัฒนธรรมของท้องถิ่น (มัญชิรัตน์ เอกศักดิ์ศิริ 2556 อ้างถึงในกนกวรรณ แซ่จ้ง 2557, 179-180)

ชาวอีสานเมื่อย้ายมาอยู่ที่หมู่บ้านนี้ได้เปลี่ยนอาชีพเป็นชาวสวน มีพื้นที่การเกษตรเป็นของตนเอง เริ่มแรกเมื่อยังไม่ชำนาญก็ทดลองทำก่อน ทำไม่ได้ก็ซักถามเจ้าถิ่น มีการแบ่งสัดส่วนที่ทำเกษตรแบบอีสานคือ มีการขุดสระไว้ใช้ยามหน้าแล้ง แยกที่อยู่อาศัย แต่ลักษณะการปลูกเป็นการปลูกแบบผสมผสานทั้งปาล์มและแซมด้วยผลไม้และหมาก ทำพื้นที่สวนให้มีความหลากหลายคล้ายป่าตามชาวสวนภาคใต้ บางคนลดพื้นที่การปลูกแบบผสมผสานลง เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เมื่อราคาพืชสวน ผลไม้ต่ำลง ก็เปลี่ยนพื้นที่มาปลูกปาล์มน้ำมันแทน นอกจากนี้ชีวิตประจำวันของบางคนก็เปลี่ยนไปตามวิถีการทำมาหากิน ถ้ารับจ้างกรีดยางตอนกลางคืน ก็ต้องนอนตอนกลางวัน เป็นต้น

ลักษณะบ้านเรือน ส่วนหนึ่งยังคงสร้างบ้านเรือนตามแบบอีสาน เป็นบ้านไม้ชั้นเดียว ใต้ถุนสูงสำหรับจอดรถและเก็บอุปกรณ์ประกอบอาชีพ บางคนมีการสร้าง軒น้อยในสวน เช่นเดียวกับการสร้างเถียงนาในภาคอีสาน บางส่วนสร้างบ้านปูนชั้นเดียวแบบชาวสวนภาคใต้ ด้านอาหารการกิน เกษตรกรปรับวิถีการกินเป็นแบบชาวใต้ ใช้ประโยชน์จากของใกล้ตัว อดีตปลูกข้าวไร่ไว้บริโภคในครัวเรือน โดยปลูกแบบข้าวไร่เนื่องจากไม่มีที่ราบลุ่มให้ทำนา แต่ปัจจุบันต้องซื้อข้าวสารบริโภคเพราะปัญหาศัตรูพืช สำหรับการบริโภคปลา น้ำจืด ก็เปลี่ยนมาบริโภคปลาทะเลแทน แต่ใช้วิธีการซื้อโดยไม่ได้เป็นผู้ออกรหาปลาเอง ในบางกลุ่มบ้านยังคงประกอบอาหารตามแบบอีสาน เช่น ส้มตำ ลาบ ก้อย พริกป่น สำหรับอาหารในมือเช้า ชาวอีสานร้อยละ 50 หันมาดื่มกาแพแทนการกินข้าวเช้าแบบวิถีชีวิตคนใต้ การแต่งกายเป็นแบบผสมผสาน และบางคนยังคงใช้ผ้าขาวม้าแบบอีสาน คนอีสานสามารถสื่อสารภาษาใต้ได้ แต่ยังคงพูดภาษาอีสานเมื่ออยู่ด้วยตนเอง มีการทำบุญไหว้สวน เลี้ยงลานตามประเพณีอีสาน และทำบุญรับส่งตายายแบบคนใต้ (เพ็ญอ้วง, 180)

ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน คนอีสานอีกกลุ่มหนึ่ง จากจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ขอนแก่น ได้อพยพไปตั้งรกรากที่ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามไชยเขต ในจังหวัดฉะเชิงเทรา เริ่มจากการเป็นคนงานรับจ้างตัดไม้ให้กับผู้ที่ได้รับสัมปทาน และปลูกสร้างบ้านจับจองที่ทำกินในบริเวณป่าเสื่อมโทรม ทำการเกษตรเพาะปลูกพืชเชิงเดี่ยวที่พึงสารเคมีเข้มข้น แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จในการทำมาหากิน กลับต้องอยู่ในภาวะมีหนี้สินเพิ่มพูน จนกระทั่งได้พบกับผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ผู้นำในด้านการจัดการวนเกษตรแห่งเครือข่ายป่าชุมชนภาคตะวันออก ชาวอีสานกลุ่มนี้จึงได้ปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตใหม่ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ทั้งในด้านการเปลี่ยนจากปลูกเชิงเดี่ยวมาเป็นการทำวนเกษตร และการจัดตั้งกองทุนสวัสดิการการจัดการทรัพยากรทั้งระบบจนกลายเป็นหมู่บ้านตัวอย่างให้คนมาศึกษาดูงาน

บทสรุป

ไม่ว่าจะเป็นในอดีตหรือปัจจุบัน คนอีสานยังคงดิ้นรนทำมาหากินในทุกรูปแบบ และไปในทุกที่ซึ่งมีงานให้ทำ แต่การเติบโตของระบบตลาด วัฒนธรรม และเทคโนโลยีสมัยใหม่ในยุคทุนนิยมโลกาภิวัตน์ที่เข้าสู่ชนบท ทำให้วิถีการทำมาหากินของคนชนบทอีสานเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ชาวอีสานที่สามารถทำนาได้ข้าวมากพอขายเลี้ยงชีพคือชาวนา ยุคใหม่ที่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีและแรงงานรับจ้าง ในขณะที่การปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิดทำภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญา ชาวบ้านมีอาชีพหลากหลายขึ้นทั้งการเป็นแรงงานนอกระบบอยู่ในชุมชน และการผลิตสินค้าที่มาจากอัตลักษณ์ของชุมชน

นักวิชาการบางท่านสรุปว่าสังคมชนบทอีสานในปัจจุบันเป็นสังคมหลังชาวนา ที่ความเปลี่ยนแปลงในชนบทได้นำไปสู่การแตกสลายของวัฒนธรรมประเพณี ส่งเสริมคุณค่าและบรรทัดฐานแบบใหม่ในหมู่บ้านและยังเชื่อมคนชนบทกับโลกภายนอก แต่ผู้เขียนกลับเห็นว่า ในขณะที่สังคมชนบทอีสานในปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของสังคมทุนนิยมสมัยใหม่ที่ไม่สามารถนิยามโดยใช้คำอธิบายแบบคู่ตรงข้ามกับสังคมเมือง แต่คนชนบทอีสานก็ยังคงรักษาความเป็นสังคมเกษตรแบบดั้งเดิมในบางด้านเอาไว้ โดยเฉพาะในเรื่องของประเพณี การทำบุญ การประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อและการเป็นสังคมเครือญาติในหมู่บ้านเดียวกัน ซึ่งถึงแม้ว่าจะอพยพไปทำงานอยู่ในภาคอื่นก็ยังรักษาวัฒนธรรมการกินอยู่แบบ

อีสานโดยผสมผสานกับวัฒนธรรมของท้องถิ่น ดังนั้น ผู้เขียนเห็นว่าชนบทปัจจุบันเป็นสังคมที่ผสมผสานระหว่างความเป็นสมัยใหม่และการเป็นสังคมแบบเดิม ที่ทำให้ชนบทไม่ได้แตกต่างจากเมืองอย่างตรงกันข้าม แต่ก็ยังมีความเป็นชนบทในหลายด้านซึ่งทำให้แตกต่างจากสังคมเมือง

หากกล่าวเฉพาะในเรื่องของการทำมาหากิน อาจสรุปได้ว่า คนชนบทอีสานเป็นผู้ทำการผลิตที่ผสมผสานกันระหว่างการผลิตเพื่อเอาไว้กินเหมือนในอดีตกับการผลิตเพื่อขายอย่างเข้มข้น และพยายามเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิตของพวกเขา โดยพบว่าชาวบ้านทั่วไปที่ยังพอมีที่นาแม้จะไม่สามารถมีรายได้จากการขายข้าว แต่ก็ยังต้องการทำนาเพื่อปลูกข้าวไว้กินหรือแจกจ่ายให้กับญาติที่ไปทำงานในเมือง ในขณะที่รายได้หลักมาจากการทำงานอื่นๆ เช่น จากสมาชิกในครอบครัวที่ออกไปทำงานรับจ้างนอกชุมชน การปลูกพืชเชิงพาณิชย์อื่นๆ การเป็นแรงงานนอกระบบภายในชุมชน การผลิตสินค้าที่มาจากอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งได้รับการเพิ่มมูลค่าโดยการสนับสนุนเชิดชูจากกลไกหรือสถาบันของรัฐ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะเป็นผู้ผลิตเพื่อขายในตลาดเป็นหลัก แต่คนชนบทอีสานก็ยังไม่ละทิ้งการทำนาเพื่อปลูกข้าวไว้กินและการหาอาหารจากแหล่งอาหารตามธรรมชาติมาบริโภค เช่นเดียวกับที่ยังรักษาประเพณีแบบดั้งเดิมบางด้านไว้

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กนกวรรณ แซ่จ้ง. 2557. “หนึ่งทศวรรษสังคมนิยมชนบทภาคใต้ผ่านมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.” ใน นภาพร อติวานิชยพงศ์, กนกวรรณ ระลึก และ กนกวรรณ แซ่จ้ง. *ชุดโครงการวิจัยสังคมนิยมชนบทไทยในมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร: บทสังเคราะห์องค์ความรู้จากงานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. โครงการวิจัยโดยการสนับสนุนจากกองทุนวิจัยสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปี 2556.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2553. *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต*, (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด.
- ทับทิม ทับทิม. 2554. “ลูกทุ่งหรือลูกกรุง: ความเป็นเมืองในชนบทไทย.” *วารสารสังคมวิทยา มานุษยวิทยา* 30 (2): 137-154.
- นพเก้า จันทรดา. 2549. “หนึ่งหมู่บ้าน สองวิถีการเกษตร กรณีศึกษาบ้านชะโนด ตำบลชะโนดน้อย อำเภอดงหลวง จังหวัดมุกดาหาร.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. 2557. “หนึ่งทศวรรษสังคมนิยมชนบทอีสานผ่านมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.” ใน นภาพร อติวานิชยพงศ์, กนกวรรณ ระลึก, และ กนกวรรณ แซ่จ้ง. *ชุดโครงการวิจัยสังคมนิยมชนบทไทยในมุมมองบัณฑิตอาสาสมัคร: บทสังเคราะห์องค์ความรู้จากงานศึกษาของบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*. โครงการวิจัยโดยการสนับสนุนจากกองทุนวิจัยสำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ประจำปี 2556.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2557. “ชนบทนิยมในการเมืองไทย.” *มติชนสุดสัปดาห์* (28 พฤศจิกายน – 4 ธันวาคม), 5-11.
- นิภาวรรณ พิภูลทอง. 2549. “การดำเนินงานของกลุ่มทอผ้าไหมบ้านโพนทอง กรณีศึกษาหมู่บ้านโพนทอง ตำบลท่าหาดยาว อำเภอโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- เนตรดาว เกาถวิล. 2556. “การบริโภคและกักขังอัตลักษณ์ชนบทไทยของชนชั้นกลางในเมือง.” *ฟ้าเดียวกัน* 11(3): 12-29.
- ปิยพงษ์ คงมี. 2551. “การปกอกเปลือกข้าวโพดฝักอ่อนเป็นอาชีพเสริมของชุมชน: กรณีศึกษากลุ่มปกอกเปลือกข้าวโพดฝักอ่อน บ้านโนนปลาไหล หมู่ที่ 5 ตำบลเต่างอย อำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนคร.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พงศร มีวาสนา. 2550. “การประกอบอาชีพเสริมของกลุ่มแม่บ้านกุดยาลวน: กรณีศึกษา หมู่ที่ 1 ตำบลกุดยาลวน อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พรสุรีย์ แจงใบ. 2547. “ความเสื่อมของหัตถกรรมการทอผ้าไหม: กรณีศึกษานองหวาย หมู่ที่ 5 ตำบลหนองไผ่ล้อม อำเภอหนองสองห้อง จังหวัดขอนแก่น.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ภาคภูมิ เชื้อสว. 2552. “การสร้างและถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการเพาะปลูกมะเขือเทศของเกษตรกร: กรณีศึกษานองบัว หมู่ที่ 5 ตำบลบึงหวาย อำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนคร.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มาติกา เรี่ยวแรง. 2552. “ผ้าไหมไทยบนเส้นทางสายนกยูง กรณีศึกษานองตลาด ตำบลโพธิ์ศรีอำเภอรามวงค์ จังหวัดศรีสะเกษ.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มัญชีร์รัตน์ เอกศักดิ์สิริ. 2556. “บ้านข้าวเหนียวในถิ่นสะตอ: การปรับวิถีชีวิตของเกษตรกรภาคอีสานบนผืนป่าต้นน้ำภาคใต้: กรณีศึกษา บ้านสะพานสอง ตำบลปากทรง อำเภอพะโต๊ะ จังหวัดชุมพร.” การค้นคว้าอิสระประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- แวพาอีชะ ดาเสะ. 2551. “‘มอง’ กับวิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง: กรณีศึกษา บ้านดง หมู่ที่ 2 ตำบลกุดขาคิม อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- สมชัย ภัทรธรรณานันท์. 2555. “การเมืองของสังคมชาวนา: เงื่อนไขการก่อตัวของคนเสื้อแดง ในภาคอีสาน.” แปลโดย อัญชลี มณีโรจน์. *ฟ้าเดียวกัน* 10(2): 123-142.
- สายพิน จันมา. 2552. “การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านทำผลิตภัณฑ์มะพร้าวเผาและรุ่นมะพร้าว: กรณีศึกษา บ้านท่าวารี หมู่ที่ 4 ตำบลหัวดอน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุญาดา ฤทธิบุญนันท์. 2556. “จากผ้าทอมือย้อมครามเพื่อใช้เองมุ่งสู่การผลิตเพื่อตลาด: กรณีศึกษาบ้านสงเปือย ตำบลไฮหย่อง อำเภอพังโคน จังหวัดสกลนคร.” การค้นคว้าอิสระประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อัมภ์ญาดา ปานเกียรติรักษ์. 2557. “ความหลากหลายของอาชีพและแหล่งที่มาของรายได้หลักของชุมชนบ้านหนองบัว หมู่ที่ 1 ตำบลหนองบัว อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์.” การค้นคว้าอิสระประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อัญญาพร ฤทธิชาติ. 2556. “การบริโภคกับกระบวนการทำนา: ภาพสะท้อนความเป็นชาวนาอีสานยุคใหม่.” การค้นคว้าอิสระประกาศนียบัตรบัณฑิต (บัณฑิตอาสาสมัคร), สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2554. “ชนบทอีสานปรับโครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร.” *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ฉบับพิเศษ เสรีนิยมใหม่ในเศรษฐกิจอีสาน* (1): 5-41

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Kearney, Michael. (1996). *Reconceptualizing the Peasantry: Anthropology in Global Perspective*. Colorado: Westview Press.
- Woods, Michael. (2011). *Rural*. London and New York: Routledge.